

Русу С.Д.,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького інституту регіонального управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, кандидат юридичних наук, доцент

Ватрас В.А.,

викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького інституту регіонального управління та права, молодший науковий співробітник Подільської лабораторії НДІ приватного права і підприємництва АПрН України

РЕЦЕПЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ ПРО СУБ'ЄКТІВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА У СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

“Римське право належить до тих унікальних витворів людського генія, котрі на кшталт семи чудес світу є найвищими досягненнями цивілізації – віхами на шляху прогресу”

Підпригора О.А., Харитонов Є.О.

Реформування сімейного права України являє собою довготривалий та досить об'ємний процес, який охоплює не лише розробку системи новітніх правових норм, але й передбачає “відбір, запозичення, переробку та засвоєння нормативного, ідейно-теоретичного змісту права”¹, що пройшло уже випробовування часом та підтвердило свою життєздатність протягом тисячоліть. Таким на сьогодні є римське приватне право, фундаментальні положення якого рецепційовано більшістю країн світу.

Сімейному праву Стародавнього Риму були присвячені численні праці вчених-романістів Д.Д. Гримма, Д.В. Дождева, О.С. Йоффе, А.І. Косарева, І.Б. Новицького, О.А. Підпригори, І.А. Покровського, Іво Пухан, Мир'яни Поленак-Акіновської, Чезаре Санфіліппо, Є.О. Харитонова, В.М. Хвостова та інших. Проте переважна більшість вчених спрямовували свої дослідження у площину загальних положень правосуб'єктності у римському праві, батьківського та шлюбного права, відносин опіки та піклування, опосередковано згадуючи про тих чи інших суб'єктів сімейного права. Жодного комплексного дослідження суб'єктів римського сімейного права до цього часу не проведено. Це ж стосується і відстеження рецепції відповідних положень права Стародавнього Риму у сучасному сімейному законодавстві України.

Метою цієї статті є дослідження суб'єктів сімейного права у Стародавньому Римі та відстеження рецепції положень римських законів і вчень юристів про суб'єктів сімейного права у новому сімейному законодавстві України.

¹ Косарев А.И. Римское частное право: Учебник для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 206

Стаття 2 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. (надалі – СК) визначає перелік суб'єктів сімейних правовідносин: подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені, баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати і сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок та інші члени сім'ї, які визначені у СКУ². Спробуємо дослідити визначене коло осіб у римському приватному праві. Але, передусім, зупинимось на загальних засадах правосуб'єктності, виокремивши фундаментальні теоретичні поняття, якими є “суб'єкт права”, “правоздатність” і “дієздатність”.

Під суб'єктами сімейного права Древнього Риму розуміємо фізичних осіб (persona), яких закони Римської імперії наділяли сімейними правами та обов'язками. Спеціального терміну “суб'єкт права” у римському праві не було³. Використовувались наступні поняття: людина (homo), особистість (caput). Найбільше до наукової дефініції “суб'єкт права” наближено термін “persona”, який означає правовий стан особи⁴. Це підтверджує і відомий російський вчений Д.В. Дождев, який зазначає: “... категорія “**persona**” фіксує наявність сторони у правовідношенні (і відповідного волевиявлення)...”⁵

Неодмінними якостями суб'єкта права, які надавали йому можливість брати участь у сімейних правовідносинах, були: сімейна правоздатність та сімейна дієздатність. Спеціального поняття правоздатності у творах римських юристів ми не зустрічаємо, але окремі фрагменти праць свідчать, що під ним римляни розуміли властивості осіб бути носіями прав та обов'язків. У нашому випадку сімейна правоздатність означає здатність фізичних осіб бути носіями сімейних прав та обов'язків. Наявність правоздатності у сфері сімейних відносин не є гарантією вступу у них, оскільки вона надає лише можливість мати ті чи інші сімейні права. Тому римськими правниками було розроблено категорію сімейної дієздатності, тобто здатності своїми діями набувати сімейних прав і створювати для себе сімейні обов'язки.

Якщо правоздатність у суб'єктів римського приватного права виникала з моменту народження та припинялася із настанням смерті, то набуття фізичною особою дієздатності, в тому числі і в сімейних відносинах, ставилось у залежність від досягнення певного віку, фізичного стану. Так, римські закони забороняли вступати у шлюб особам, які були нездатними до статевого співжиття. Зокрема, відомий романіст Чезаре Санфіліппо вказував, що заборонялося вступати у шлюб кастратам⁶.

Статусне право Риму виділяло такі категорії суб'єктів права:

- громадяни Риму;
- латини (мешканці Лаціума, які отримали латинське громадянство до середини III ст. н.е., а згодом – і члени колоній Римської імперії);
- перегрини (чужоземці);
- лібертини (вілновідпущенники – відпущені на свободу раби);
- колони (орендатори землі, що перебували в економічній залежності від землевласника).

² Сімейний кодекс України. Прийнятий 10 січня 2002 р. – К.: Істина, 2002; Санфилиппо Чезаре Курс римського частного права: Учебник / Под ред. Д.В.Дождева. – М.: БЕК, 2000. – 400 с.

³ Санфилиппо Чезаре Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2000. – С. 3.

⁴ Пухан Иво, Поленак-Акиновская Мирьяна. Римское право (базовый учебник) / Под ред. проф. В.А.Томсинова. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 69

⁵ Дождев Д.В. Римское частное право / Под. ред. проф. В.С. Нерсисянца. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 254.

⁶ Санфилиппо Чезаре Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2000. – С. 134.

Повною правоздатністю володіли суб'єкти, які мали у сукупності 3 елементи правоздатності:

1. *Status libertatis* (статус свободи) – ґрунтувався на фундаментальному положенні Інституцій Гая: “*Et quidem summa diuisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi*” (Головний поділ у праві осіб полягає в тому, що всі люди або вільні, або раби)⁷. Цим статусом володіли усі, окрім рабів, котрі розглядалися римськими юристами не як суб'єкти, а як об'єкти права.

2. *Status civitatis* (статус громадянства) – визначав приналежність особи до громадянства Риму та поширювався виключно на римських громадян.

3. *Status familiae* (сімейний статус) – надавав право особам вступати у римський шлюб, яким володіли виключно громадяни Риму.

За сімейно-правовим статусом громадяни Риму поділялися на дві основні категорії: *persona sui iuris* (особи свого права) та *persona alieni iuris* (особи чужого права). Особою свого права визнавався *pater familias* (глава сімейства), який володів усім спектром прав в сім'ї, маючи абсолютну владу над іншими членами сімейства, та особи чоловічої і жіночої статі, що володіли *status libertatis* і *status civitatis*, так як на них не поширювалась влада батька чи чоловіка (*patria potestas, manus*). Особами чужого права вважалися персони (незалежно від статі і віку), на яких поширювалась влада глави сімейства.

Вказаний поділ суб'єктів сімейного права дозволяє поділити римське сімейне право на 3 основні інститути:

1) Шлюбне право – регулювало відносини між чоловіком та дружиною.

2) Батьківське право – регулювало відносини між батьком як носієм *patria potestas* і особами, які знаходились під його владою.

3) Право опіки і піклування – регулювало відносини між опікунами (піклувальниками) та підопічними щодо виховання, догляду та утримання останніх.

Виходячи із класичного поділу, спробуємо розглянути суб'єктний склад кожного із окреслених інститутів.

Шлюбне право, регулюючи відносини, які склались між чоловіком та жінкою, передбачало укладення двох видів шлюбу: *cum manu* (жінка повністю переходила під владу чоловіка) та *sine manu* (дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючи за собою комплекс прав, які їй належали до шлюбу). Правовий статус подружжя повністю залежав від вказаного поділу. Шлюб *cum manu* ставив жінку у повну залежність від влади глави сімейства. Вона автоматично ставала членом сім'ї чоловіка, втрачаючи всі зв'язки із своєю родиною. Усе майно цієї жінки переходило у власність глави сімейства. У кращому випадку, коли чоловік уже набув статусу *pater familiae*, жінка залишалась підвладною лише йому. А у разі ненабуття чоловіком вказаного статусу, жінка потрапляла під владу його батька на правах доньки. У цій ситуації ми маємо можливість простежити жінку як двосуб'єктного учасника шлюбного правовідношення: по відношенню до чоловіка - дружину, а до *pater familiae* – доньку. Шлюб *sine manu* слугує прикладом розвитку римського приватного права, урахуванням змін в організації сімейних відносин, шляхом перетворення сім'ї в союз споживачів і підвищення господарської і суспільної самостійності жінок⁸. У цьому шлюбі жінка залишала за собою комплекс прав, які належали їй до його укладення. Сімейні обов'язки кожного із подружжя полягали у зобов'язанні поважати

⁷ Гай. Институции / Пер. с латинского Ф. Дадынского; Под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М.: Юрист, 1997. – С. 21.

⁸ Пухан Иво, Поленак-Акиновская Мирьяна. Римское право (базовый учебник) / Под ред. проф. В.А.Томсинова. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 108.

і допомагати один одному, утримуватись від дій, які перешкоджатимуть сімейному союзу, чоловік повинен був утримувати дружину.

Отже, детально аналізуючи шлюбне правовідношення у Стародавньому Римі, ми маємо можливість виділити такі суб'єкти залежно від форми шлюбу:

1. Шлюб *cum manu - pater familiae*, чоловік та дружина (виняток становитиме поєднання в одній особі чоловіка та глави сімейства).

2. Шлюб *sine manu* – чоловік та дружина із приблизно рівним комплексом прав.

Батьківські правовідносини ґрунтуються на домінуючому становищі одного суб'єкта (*pater familiae*) над іншими. Абсолютна влада глави сімейства поширювалась не лише на дружину та дітей, а й на всіх інших осіб, які його волею були включені до складу сім'ї. До кола цих осіб ми можемо віднести дружину сина *pater familiae* у шлюбі *cum manu*, усиновлених дітей, інших осіб, які не набули статусу глави сімейства, залишаючись під владою *pater familiae*.

Отже, батьківське право Стародавнього Риму веде мову про такі суб'єкти:

1. *Pater familiae* - особа чоловічої статі, яка володіла необмеженою владою над членами своєї сім'ї. Вдало місце глави сімейства у батьківському правовідношенні підкреслив видатний російський цивіліст І.А. Покровський: “Зовні особа *pater familiae* повністю закриває собою всіх вільних членів сім'ї (дружину, дітей); усі вони охоплені однією загальною оболонкою, в середину якої доступу ззовні немає”⁹.

2. Дружина – у шлюбі *cum manu* знаходилась під повною владою глави сімейства. У шлюбі *sine manu* із чоловіком мала рівний правовий статус, але могла залишатись підвладною своєму батькові.

3. Діти – перебували під владою глави сімейства. Вони поділялись на 3 категорії: малолітні, неповнолітні, повнолітні. Причому особливістю виступало те, що повнолітні особи могли перебувати у статусі дітей. Наприклад, повнолітній син і його дружина, які знаходились під владою глави сімейства. Крім цієї класифікації, існував поділ дітей на: законнонароджених (діти, народжені під час перебування осіб в законному шлюбі, за умови їх народження після спливу 181 дня після укладення шлюбу, а також діти, народжені не пізніше 300 днів після припинення шлюбу); узаконених (діти, народжені внаслідок проживання у фактичному шлюбі у формі конкубінату після укладення законного шлюбу між батьками, або ж узаконені діти на основі особливої грамоти імператора, за клопотанням батька, коли одруження було неможливим, але вимагалось, щоб він мав законних дітей); усиновлених (прийняття у сім'ю чужої дитини на правах рідної)¹⁰. Наявність відносин усиновлення свідчить про існування таких суб'єктів сімейного права в Римі, як усиновитель та усиновлений. Причому за загальним правилом усиновителями могли бути лише чоловіки. Узаконені та усиновлені діти прирівнювались до народжених у шлюбі¹¹.

Римське приватне право відносини опіки і піклування виділяло як окремий інститут сімейного права. Опіка (*tutela*), на думку Д.Д. Гримма, була сурогатом “невистачаючої батьківської влади”¹². Вона встановлювалась над малолітніми, що залишились без батьківського піклування, та жінками, які не перебували під владою батька чи чоловіка. Піклування (*cura*) призначалось над неповнолітніми і недієздатними особами, а також над марнотратниками, особами із фізичними вадами (сліпі, глухі) та над майном, яке тимчасово залишилось без

⁹ Покровский И.А. История римского права. – СПб: Летний сад; Журнал Нева, 1999. – С. 294.

¹⁰ Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. проф. Томсинова В.А. – М.: Зерцало, 2003. – С. 432

¹¹ Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 290.

¹² Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. проф. Томсинова В.А. – М.: Зерцало, 2003. – С. 438.

господаря. Слід зазначити, що на початковому етапі інститут опіки і піклування розглядався як суто сімейний, але згодом його роль зміцніла і окреслені відносини регулювались як нормами сімейного, так і цивільного права.

Отже, розглядаючи суб'єктний склад опікунсько-піклувальницького права Риму можна виділити таких суб'єктів:

1. Опікун (піклувальник) - особа, яка покликана виховувати, доглядати та утримувати недієздатних та обмежено дієздатних осіб. Спочатку ними призначалися близькі родичі підопічного (агнати). Пізніше у заповіті батько міг вказати на опікуна. Згодом у відносинах опіки і піклування було віднайдено публічний інтерес і питання призначення опікуна (піклувальника) віднесено до прерогативи держави. Держава цю функцію поклала на претора чи провінційного намісника.

2. Підопічний – недієздатні та обмежено дієздатні особи. Причому обмежено дієздатними вважались жінки, позбавлені піклування глави сімейства та особи із фізичними вадами.

З'ясувавши поняття, види суб'єктів сімейного права Стародавнього Риму, дослідивши суб'єктний склад фундаментальних інститутів сімейного права Риму, необхідно вказати на значення розробок римських юристів у сфері сімейних відносин у формуванні сучасного сімейного права. Адже, вивчаючи історію права, ми не лише повинні прослідкувати його виникнення та розвиток, але й спробувати виділити ті положення, які сформовані у далекому минулому та продовжують ефективно діяти сьогодні. Тобто відслідкувати рецепцію римського приватного права (в частині положень щодо суб'єктів сімейного права) у сучасне сімейне законодавство України. Рецепцією римського приватного права є його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів¹³. Виходячи із дефініції корифеїв української романістики, ми під рецепцією римського сімейного права (щодо суб'єктів) будемо розуміти не автоматичне відтворення у чинному законодавстві України норм 12 таблиць, Інституцій, Дігест, а у першу чергу запозичення духу, загальних засад, найбільш вдалих положень українською цивілізацією у її приватноправову систему.

Простежити рецепцію римського сімейного права в українське законодавство досить важко, але можливо, навіть незважаючи на те, що норми сімейного права у Стародавньому Римі були найбільш консервативними та відповідали духові рабовласницького суспільства. У цьому ми мали можливість переконатись на прикладі необмеженої влади *pater familiae* над членами своєї сім'ї, визначенні раба об'єктом, а не суб'єктом права, у тому числі і у сімейних відносинах тощо. Звісно, ці положення не віднайшли свого місця у Сімейному кодексі України. Проте якщо досліджувати правовий статус суб'єктів сімейного права Риму глибше, то ми маємо можливість віднайти рецепційовані положення та норми.

1. Римські юристи вперше сформулювали теорію правособ'єктності у вигляді сукупності правоздатності і дієздатності як неодмінних якостей суб'єкта права, у тому числі й сімейного. Зокрема, виникнення шлюбної правоздатності (можливості вступу у шлюб) у Римі ставилось у залежність від досягнення шлюбного віку: 12 років для жінок та 14 років для чоловіків (Д. 23.2.10). Це положення рецепційовано у ст. 23 СК України, де зазначено, що право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку¹⁴.

2. Шлюб *sine manu*, який закріпив рівність прав жінки і чоловіка у сім'ї, відтворено у п. 6 ст. 7 СК України, де зазначено, що жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних

¹³ Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 127

¹⁴ Сімейний кодекс України. Прийнятий 10 січня 2002 р. – К.: Істина, 2002. – С. 8.

відносинах, у шлюбі та сім'ї¹⁵. Звісно, шлюб *sine manu* передбачав формальну рівність у частині незалежності жінки від влади чоловіка, але у цьому положенні відтворено дух правових реформ у Римі, в частині зміни правового статусу жінки із розвитком нових суспільних відносин, перетворення сім'ї у господарських та соціальний організм¹⁶.

3. Заборона укладення шлюбу між родичами прямої лінії споріднення, яка містилась у § 59 книги I Інституцій Гая [6, 37], відтворена у ч. 1 ст. 26 СК України¹⁷.

4. Значна кількість положень, які віднайшли своє місце у сучасному сімейному законодавстві України, стосуються правового статусу дітей. Так, запозичені положення щодо поділу дітей на малолітніх і неповнолітніх (ст. 6 СК України), прирівнення до народжених у шлюбі узаконених та усиновлених дітей (ст. 142 СК України) тощо.

5. Рецепційовано переважну більшість положень щодо опіки і піклування як в частині загальних засад, так і суб'єктного складу (глава 19 СК України): щодо розмежування опіки і піклування, критеріїв визначення опікунів (піклувальників), їх прав та обов'язків.

Можливо віднайти ще цілу низку положень римського приватного права, які прямо чи опосередковано віднайшли своє втілення у сучасному сімейному законодавстві. Але, на нашу думку, зазначених достатньо для підтвердження тези про наявність рецепції положень про суб'єктів римського сімейного права, їх правовий статус у сімейному праві України.

Насамкінець хотілося б зробити наступні висновки, що є результатом проведеного наукового дослідження:

1. Незважаючи на достатню кількість підручників, монографій, статей, які присвячені римському приватному праву, досить мало уваги приділялося як дослідженню суб'єктів сімейного права Стародавнього Риму, так і рецепції відповідних положень у сучасному сімейному законодавстві України.

2. Хоча спеціального терміну суб'єкт права у Римі не було, проте був його прообраз "persona", який відповідає сучасному розумінню суб'єкта права. Окрім цього, римськими юристами розроблено загальні положення щодо правосуб'єктності фізичної особи, у тому числі і сімейної.

3. Сімейно-правовий статус особи у Стародавньому Римі залежав не лише від наявності чи відсутності 3 статусів (свободи, сімейного та громадянського), але й від поширення чи непоширення на неї влади глави сімейства (*patria potestas*).

4. Сімейне право Риму поділялось на три основних інститути: батьківське, шлюбне та опікунське, що дає можливість відстежити окремо специфіку суб'єктного складу кожного із них.

5. Безперечно, положення римського сімейного права щодо суб'єктного складу рецепційовані у сучасному сімейному законодавстві України, але під цією рецепцією необхідно розуміти не автоматичне перенесення відповідних положень права Стародавнього Риму у сучасне законодавство, а відтворення духу найбільш вдалих положень українською цивілізацією у її приватноправову систему.

Отримані наукові висновки спонукають нас до подальшого детального та ґрунтовного дослідження окремих суб'єктів сімейного права Стародавнього Риму.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького інституту регіонального управління та права
(протокол № 6 від 17 березня 2004 року)*

¹⁵ Там само. – С. 4.

¹⁶ Косарев А.И. Римское частное право: Учебник для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 178.

¹⁷ Сімейний кодекс України. Прийнятий 10 січня 2002 р. – К.: Істина, 2002. – С. 8